

Interventie

Een nieuwe koers

Samenvatting

Doel

Het doel van 'Een nieuwe koers' is om leerkrachten het gedrag en de werkhouding van kinderen en jongeren met ADHD (Aandachtstekortstoornis met hyperactiviteit) effectief te laten aansturen. Dit wordt gedaan door de competentie van leerkrachten in het aansturen van en samenwerken met deze kinderen en hun ouders te vergroten.

De focus van de aansturing ligt voornamelijk op meer aangepast gedrag en een betere werkhouding waardoor het functioneren op school als geheel (schoolprestaties, zelfbeeld en sociale interacties) van deze kinderen verbetert en zij beter aan eisen van school (zoals beleefd en sociaal aangepast gedrag tonen, spullen op orde, inzet tonen, werk afmaken, cijfers voldoende) kunnen voldoen.

Doelgroep

'Een nieuwe koers' is bedoeld voor leerkrachten in het (speciaal) basisonderwijs en docenten in het voortgezet (speciaal) onderwijs die werken met kinderen in de leeftijd van 6 tot en met 16 jaar met de diagnose ADHD.

'Een nieuwe koers' richt zich in eerste instantie op meer onervaren leerkrachten/docenten of zij die een duidelijke hulpvraag hebben betreffende de aansturing van het gedrag en het verbeteren van de werkhouding van een kind met ADHD op hun school.

Aanpak

'Een nieuwe koers' is een groepstraining, bestaande uit 6 tweewekelijkse sessies waarin leerkrachten getraind worden in het ontwerpen en professioneel uitvoeren van een op maat gemaakte gedragsmatige aansturing.

Leerkrachten leren een aansturing te geven die past bij het kind met ADHD, aansluit bij de wensen van ouders en die varieert per schoolsituatie met meer en minder structuur. Eerst komt het aansturen in de klas aan bod, dan tijdens overgangssituaties (van het ene lesonderdeel of leslokaal naar het andere) en dan in vrije situaties binnen de school (bijvoorbeeld tijdens pauzes). De leerkrachten leren hoe zij deze aansturing krachtig kunnen maken door, in goede samenwerking met ouders en kind, draagvlak te creëren.

De leerkrachten ontwikkelen een professionele houding door huiswerkopdrachten, het vergroten van kennis over ADHD en feedback op hun houding en aansturing.

In de sessies worden handvatten gegeven voor

- het herkennen en observeren van gedragsproblemen (al dan niet gerelateerd aan ADHD),
- het professioneel communiceren met kinderen en ouders,
- het bedenken van aanpassingen in situaties van afnemende structuur,
- het monitoren van gedrag,
- het bekrachtigen van gedrag,
- het hanteren van eigen emoties ten aanzien van kind en ouders
- het samenwerken met ouders en kind en collega docenten.

Materiaal

- Er is een Nederlandse handleiding beschikbaar:

Hinfelaar, M.L. & ten Brink, E.L. (2012), Een nieuwe koers;

effectieve aansturing van kinderen met ADHD in het basis- en voortgezet onderwijs. Amsterdam, Pearson.

- Een E-health module voor individuele leerkrachten is in ontwikkeling bij het Trimbos Instituut, Utrecht.

Onderzoek effectiviteit

Er is Nederlands effectonderzoek gedaan naar 'Een nieuwe koers' waarin een experimentele groep vergeleken is met een controlegroep (wachtlijstconditie) (Hinfelaar et al., 2011).

Er bleek een significante verbetering in de werkhouding van de leerlingen met ADHD. Bovendien gingen de kinderen in de behandelconditie significant vooruit op specifiek doelgedrag dat in eerste sessie door de leerkracht gekozen werd.

Bij de leerkrachten werd geen significante daling in stress gevonden of een verbetering van de leerkracht-leerling relatie aangetoond. Wel was er een significante toename in beleving van competentie bij de leerkracht. De leerkrachten waren in de eindevaluatie positief tot zeer positief over de training. Met name de concrete handvatten om stoerend gedrag in de klas om te buigen naar gewenst gedrag werden gewaardeerd. Daarnaast bleek uit een kennistoets in de eerste en de laatste sessie van de groepstraining, dat de kennis over ADHD bij de leerkrachten sterk was toegenomen.

Voor de leerkrachten veranderde door de training de waarneming en de houding ten aanzien van hun leerling met ADHD. Zij beseften beter in welke mate en op welke manier zij invloed konden uitoefenen op ADHD-gerelateerd gedrag van hun leerling.

Ontwikkeld door

Lucertis

Contactpersoon: Mirjam Hinfelaar en Esther ten Brink

Email: esthertenbrink@planet.nl en MHinfelaar@nh.lucertis.nl of zonnepad@gmail.com

Erkenning

Erkend door

Deelcommissie jeugdzorg en psychosociale/pedagogische preventie d.d 06-12-2013

Oordeel: Theoretisch goed onderbouwd

Toelichting:

Een nieuwe koers zet de leerkracht in om invloed uit te oefenen op het gedrag van kinderen met ADHD. Dit is een innovatieve aanpak. De onderbouwing van de interventie zit goed in elkaar.

De referentie naar dit document is:

Mirjam Hinfelaar en Esther ten Brink

(December 2013). Databank effectieve jeugdinterventies: beschrijving 'Een nieuwe koers'. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut.

Gedownload van www.nji.nl/jeugdinterventies

1. Toelichting naam van de interventie

Geen toelichting

2. Risico en/of probleem waar de interventie zich op richt

Op de basisschool en op de middelbare school vallen kinderen met ADHD op door hun concentratieproblemen, impulsiviteit, hun drukke of juist dromerige gedrag. Ze hebben moeite met organiseren en plannen en dat is terug te zien in een slechte werkhouding, slordigheid en vergeetachtigheid. Naast problemen met hun werkhouding hebben zij ook vaak problemen in de sociale omgang met medeleerlingen en docenten. Kortom er is chaos in het denken en heftigheid in emoties. Onderzoek bevestigt dat kinderen met ADHD veel meer leer-, gedrags- en sociale problemen ervaren dan kinderen zonder ADHD. Kinderen met ADHD hebben dan ook een grotere kans op minder goede schoolprestaties en schooluitval dan hun leeftijdgenoten zonder ADHD (DuPaul & Eckert, 1997; Van Lier et al., 2004). Zonder een effectieve aansturing door leerkrachten is er voor kinderen met ADHD meer kans op onderpresteren en is er op termijn meer kans op schooluitval door aanhoudende en/of steeds terugkerende conflicten met leerkrachten of docenten.

Een leerkracht/docent die moeite heeft met ADHD gerelateerd gedrag kan het schooljaar voor een kind extra zwaar maken.

Door één docent waarmee het niet klikt kan de schoolgang van een puber ernstig bedreigd worden en dit kan leiden tot schoolweigering of erger tot schooluitval.

Leerkrachten zijn over het algemeen weinig geschoold in het omgaan met gedragsmoeilijke kinderen. Dit geldt nog sterker voor docenten in het middelbaar onderwijs, die hun onderwijsbevoegdheid met name verworven hebben op grond van de kennis op hun vakgebied.

Het niet goed functioneren van een kind op school is storend en belastend voor een leerkracht en voor het kind en diens ouders. Leerkrachten en ouders zijn degenen die elkaar vaak aanspreken als kinderen slechte cijfers halen of gedrags- en/of werkhoudingsproblemen laten zien op school. Ouders voelen zich verantwoordelijk voor het gedrag van hun kind en een leerkracht voelt zich op zijn of haar beurt verantwoordelijk voor het overbrengen van de lesstof en voor de sfeer in de klas. Daar waar de zelfsturing in gedrag tekort schiet zijn kinderen en jonge-ren met ADHD afhankelijk van volwassenen om hen heen die hen leiding, structuur en begrenzing bieden. Op school is het de leerkracht die een belangrijke rol heeft in de directe aansturing van gedrag en werkhouding. Het probleem is dat leerkrachten nogal eens de juiste kennis en vaardigheden missen om adequaat met deze groep kinderen om te gaan, zo blijkt uit onderzoek van Antrop, e.a. (2002) en Brook e.a. (2000) waarin veel leerkrachten een gebrek aan kennis over ADHD rapporteren en een gevoel van tekortschieten ervaren in het begeleiden van kinderen met ADHD.

De leerkracht kan het verschil maken betoogt professor K. Verschuere (2009). Om een negatieve spiraal tussen probleemgedrag van een kind en relationele problemen met de leerkracht te voorkomen of te doorbreken is het belangrijk om positieve ervaringen tussen leerkracht en kind op te bouwen (Verschuere, 2009). Een training waarbij leerkrachten handvatten krijgen om gedrag effectief aan te sturen en om samenwerking te zoeken met kind en ouders kan helpen om zulke positieve ervaringen te creëren.

Als hulp achterwege blijft, is er op langere termijn grote kans op schooluitval en ontwrichting en chaotisering van het gezin en bij jongeren zelfs kans op ontsporing en uitsluiting uit belangrijke sectoren van de maatschappij (Ten Brink, 2003).

De Gezondheidsraad schat dat 2 % van de kinderen tussen 5 en 14 jaar 'zodanig ernstige symptomen van ADHD en comorbide stoornissen heeft dat zij in aanmerking komen voor specifieke behandeling'. In deze leeftijdsgroep heeft ongeveer 4 % minder ernstige of minder symptomen van ADHD. Het totale aantal kinderen met ADHD wordt geschat op tussen de 5% en de 6% (Gezondheidsraad, 2000).

In het schooljaar 2010-2011 was het aantal jongeren dat hun school zonder startkwalificatie (dat wil zeggen minimaal MBO niveau 2) verliet 38.600. (website Rijksoverheid).

Hoeveel van deze jongeren uitvallen mede vanwege ADHD gerelateerde problemen is niet bekend, maar als we er voor het gemak van uitgaan dat van deze schoolverlaters zonder diploma minstens 6 % van de kinderen ADHD heeft, dan praten we over minimaal 2316 kinderen met ADHD die per jaar uitvallen op school.

Volgens cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek waren er in Nederland in 2009 7206 basisscholen, 327 scholen voor speciaal basisonderwijs en 657 scholen voor voortgezet onderwijs. Stel dat op elke school in Nederland tenminste één leerkracht behoefte heeft aan deze interventie, dan praten we over een grote intermediaire doelgroep.

3. Doel van de interventie

De groepstraining 'Een nieuwe koers' heeft als doel dat de competentie van de leerkracht of docent in het aansturen van probleemgedrag en het bereiken van een actieve samenwerking met kind en ouders is vergroot. Met andere woorden: een meer competente leerkracht kan gedrag effectief aansturen en dus verbeteren. En een meer competente leerkracht hanteert een professionele houding die uitnodigt tot en ruimte biedt voor samenwerking.

N.B. Hierna wordt steeds gesproken over kind en leerkracht, terwijl ook jongeren en docenten in het voortgezet onderwijs worden bedoeld.

Enerzijds ligt de focus op het bieden van aansturing die leidt tot meer aangepast gedrag en een betere werkhouding, waardoor het functioneren op school als geheel verbetert en de kinderen beter aan de eisen van school kunnen voldoen. Anderzijds ligt de focus op het vergroten van de kracht van de gedragsaansturing door het motiveren van kind en ouders (draagvlak te creëren) en de ouders bij de concrete uitvoering van de aansturing te betrekken.

Het uiteindelijke of achterliggende doel (op maatschappelijk niveau) is om schooluitval binnen deze doelgroep te verminderen of - positief geformuleerd- dat op langere termijn zo veel mogelijk kinderen met ADHD met een diploma op zak van school af gaan.

Bij het vergroten van de competentie van leerkrachten in het effectief aansturen van kinderen met ADHD gaat het om én het aanleren van gedragstherapeutische principes én het ontwikkelen van een passende attitude.

De subdoelen voor de leerkracht zijn:

- de kennis over ADHD is vergroot. Dit is meetbaar met een kennistoets vooraf en aan het eind van de training.
- de attitude is veranderd naar begripvol communiceren met kind, ouders en collega's. Dit is te horen in de communicatie van de leerkracht als deze woorden geeft aan en begrip toont voor het onvermogen van een kind, ervaringen deelt, knelpunten benoemt ten aanzien van uiteenlopende belangen binnen het systeem.
- de attitude is veranderd naar het hebben van reële verwachtingen ten aanzien van de mogelijkheden en de onmogelijkheden die horen bij ADHD en bij dit kind in het bijzonder. Dit is te horen in woorden waarmee en de manier waarop de leerkracht met ouders en kind praat over de sterke en minder sterke kanten van het kind en de aansturing die het kind behoeft. De trainer hoort de mate van professionele attitude aan de bewoording van de leerkracht tijdens de training en benoemt deze. Dit is de rode draad die door de training loopt. Attitude is niet hard meetbaar, maar elke subjectief waargenomen toename in het uiten van reële verwachtingen en/of begripvol communiceren is een teken van groei in professionele attitude.
- de leerkracht beheerst het uitvoeren van gedragstherapeutische vaardigheden zoals observeren, analyseren, het geven van effectieve instructies, belonen van gewenst gedrag, toepassen van een time-out, evalueren van een interventie. Dit is meetbaar in de vormgeving en kwaliteit van de gedragsinterventie die de leerkracht opstelt tijdens de training ten behoeve van een specifiek kind en de terugrapportage over de uitvoering ervan tijdens de daarop volgende sessies in training.
- de leerkracht kan een zichtbare en voelbare structuur aanbrengen en houdt toezicht: er is een vaste tijdsindeling op een dag, vaste of voorspelbare volgorde van activiteiten, vaste plekken voor spullen en een voor het kind merkbare controle op beginnen, doorwerken, opruimen en werk af hebben. Dit is meetbaar of wordt zichtbaar middels een observatie in de klas, die de leerkracht laat uitvoeren als huiswerk na sessie 2 door een collega, een intern begeleider of een zorgcoördinator.
- de leerkracht beheerst het ontwerpen en uitvoeren van een individueel beloningsprogramma met concreet en positief

geformuleerd doelgedrag. Dit kan de trainer beoordelen doordat de leerkracht het beloningsprogramma inlevert en later bespreekt tijdens de training. De beloningen moeten sterk zijn en impliciete beloning van aandachtvragend gedrag overtreffen. Dat is meetbaar door het aantal expliciete en impliciete beloningen in het ontwerp te tellen.

- de leerkracht kan zodanig eigen stress hanteren, dat het de uitvoering van een gedragsinstructie niet belemmert of samenwerking met kind, ouders of collega's niet in de weg staat. De stress kan in de eerste en laatste sessie gemeten worden met een subjectieve stressbelevingsschaal (5-puntsschaal). Het volledig beheersen van stress wordt bijna nooit behaald, maar bewustwording hoe eigen stress de praktische uitvoering van een gedragsinstructie of samenwerking in de weg kan staan is een belangrijke stap in het versterken van de emotieregulatie van de leerkracht. Het wordt concreet en tastbaar doordat de leerkracht in de training terugrapporteert over zijn ervaring tijdens de gesprekken met kind, ouders en/of collega's en daarop feedback krijgt van de trainer.

4. Doelgroep van de interventie

Voor wie is de interventie bedoeld

De training 'Een nieuwe koers' is bedoeld voor leerkrachten die te maken hebben met kinderen met ADHD in het basisonderwijs (zowel regulier als speciaal onderwijs) en docenten in het voortgezet onderwijs die te maken hebben met pubers met ADHD. 'Een nieuwe koers' is bedoeld voor die leerkrachten die direct te maken hebben met een kind dat problemen heeft op school met gedrag en/of werkhouding waardoor de leerkracht of de docent behoefte heeft aan handvatten.

Een kenmerk van de doelgroep leerkrachten is, dat zij minimaal HBO zijn opgeleid en een algemene basis voor professioneel gedrag is verankerd in hun opleiding. In de wet op de beroepen in het onderwijs (de wet BIO, 30 juni 2004) is namelijk vastgelegd dat het op een professionele manier omgaan met leerlingen, leiding geven en samenwerken met collega's en ouders behoren tot de bekwaamheidseisen ofwel competenties van leraren en docenten.

Het omgaan met kinderen en pubers die gedragsproblemen vertonen vanuit een psychiatrische stoornis, zoals bij ADHD het geval is, behoort niet tot de basisopleiding van een leerkracht en vergt meer specifieke kennis en een aanscherping van de professionele attitude. Dit geldt niet alleen voor leerkrachten in het basisonderwijs maar zeker ook voor docenten op de middelbare school. Daar is nogal eens sprake van een docent die in eerste instantie wetenschapper is en slechts een korte pedagogische cursus voor lesbevoegdheid heeft gevolgd en die te maken krijgt met jongeren waarbij een combinatie van puberteit en ADHD speelt. De puberteit wordt gekenmerkt door een groeiende behoefte aan autonomie en ADHD betekent een grote behoefte aan sturing en leiding. Deze beide behoeften botsen met elkaar waardoor 'normaal puberaal gedrag' (nonchalante houding en/of tegendraads gedrag) wordt versterkt. Een puber met ADHD wordt wat betreft gedrag vaak ervaren als een puber in het kwadraat. Docenten in het voortgezet onderwijs kunnen dus zeker profiteren van de training 'Een nieuwe koers'.

Het feit dat een jongere op de middelbare school elk uur een andere docent heeft is reden te meer om als docententeam nauw te gaan samenwerken in het gedragsmatig aansturen van de jongere met ADHD en dus de aanpak op elkaar af te stemmen. De zorgcoördinator van de school speelt hierin een rol. Met eenduidigheid in aansturing wordt voorkomen dat de jongere het gevoel krijgt dat de docent een hekel aan hem heeft en slechts vanuit persoonlijke antipathie grenzen stelt of hem aanwijzingen geeft. Met andere woorden de intentie achter een strakke aansturing wordt beter begrepen en kan pas ervaren worden als hulp als de jongere en diens ouders betrokken worden bij het maken van het plan voor zo'n strakke aansturing. De doelgroep leerkrachten en docenten bestaat uit mannen en vrouwen van begin 20 tot rond de 60 jaar, waarbij de ervaringsjaren in het onderwijs sterk uiteen lopen. 'Een nieuwe koers' richt zich in eerste instantie op meer onervaren leerkrachten of zij die een duidelijke hulpvraag hebben betreffende de aansturing van het gedrag en het verbeteren van de werkhouding van een kind met ADHD op hun school.

Indicatie- en contra-indicatiecriteria

Indicatiecriteria voor het kind zijn:

- het kind is tussen de 6 en 17 jaar en heeft een diagnose ADHD en gedrags- en werkhoudingsproblemen op school. Als gesproken wordt over ADHD worden alle subtypen van ADHD bedoeld, dus ADHD gecombineerde type en ook ADHD onoplettendheid type (ook wel ADD genaamd) of ADHD impulsieve type. Belangrijk is dat er, ongeacht het type ADHD, sprake is van gedrags- en werkhoudingsproblemen die interfereren met de schoolprestaties en het functioneren in de klas.

- Bij kinderen met ADD staat niet zozeer de hyperactiviteit maar de onoplettendheid op de voorgrond. Dit kan forse werkhoudingsproblemen geven die minstens zoveel aansturing vragen als die van de kinderen met ADHD. De methodiek qua aansturing blijft hetzelfde.

- het kind heeft een gemiddeld leervermogen, voldoende verbaal begrip om te kunnen profiteren van een gedragsinstructie en kan zich verbaal uitdrukken naar derden;

- het kind heeft bij voorkeur ouders die hun medewerking verlenen en tijd kunnen investeren in overleg, eventuele gedragsobservaties en het thuis op langere termijn belonen van gedrag op school. Als ouders niet expliciet meewerken is er minder draagvlak voor het inzetten van een interventie en is de kracht van de interventie minder groot. Een dergelijke situatie vraagt extra inspanning tot motiveren en doorzettingsvermogen van de leerkracht. Expliciete steun van collega's, een

zorgcoördinator of intern begeleider kan dan uitkomst bieden. Vaak is het mogelijk om ouders later alsnog te motiveren om ook thuis te gaan belonen als er voor hen een eerste kleine zichtbare vooruitgang is geboekt bij hun kind op school.

Indicatiecriteria voor de leerkracht zijn:

- de leerkracht heeft ondersteuning in het aansturen van ADHD gedrag;
- de leerkracht is bereid te oefenen en huiswerk te maken;
- de leerkracht is bereid tot intensief samenwerken met ouders;
- de leerkracht investeert in het motiveren van ouders tot samenwerken;
- de leerkracht kan de training afmaken.

Contra-indicaties voor het kind zijn:

- ernstige (bijkomende) gedragsproblemen met een andere oorzaak;

Contra-indicaties voor de leerkracht zijn:

- de leerkracht is een invalkracht die slechts korte tijd blijft en de training van 6 sessies niet kan afmaken.
- er is een zodanig conflict of wantrouwen tussen ouders en school, dat niet samengewerkt kan worden.

Voor de selectie van de doelgroep is het noodzakelijk om vast te kunnen stellen of de gedrags- en werkhoudingsproblemen bij het kind voortkomen vanuit ADHD. Vandaar dat gevraagd wordt naar een officiële diagnose. Is die er niet dan kunnen ouders en leerkracht daartoe hulp vanuit de Jeugd-GGZ inschakelen.

5. Aanpak

Opzet van de interventie

Een nieuwe koers is een groepstraining voor leerkrachten van 6 sessies van ieder 2 uur met huiswerkopdrachten. Alle sessies hebben een vaste opbouw met huiswerk bespreken, een stuk theorie, een oefening, de rode draad en nieuw huiswerk. In de handleiding zijn achter elke sessie informatiebladen, oefenbladen en huiswerkbladen te vinden.

Het is de bedoeling dat de 6 groepsessies om de week worden gegeven, zodat er genoeg tijd overblijft tussen de sessies om te oefenen met de geleerde vaardigheden, ook als de leerkracht parttime werkt.

De training beslaat in totaal een periode van drie maanden. Idealiter is de groepsgrootte maximaal 12 leerkrachten en zijn er twee trainers, zodat er twee subgroepen gevormd kunnen worden bij het bespreken van het huiswerk.

Tijdens de eerste sessie wordt gestart met het toetsen of inventariseren van kennis over ADHD en psycho-educatie. In sessie 2 volgt instructie en het oefenen met het heel precies observeren van kind-specifiek gedrag. Van daaruit kan in samenspraak met ouders een bij dat kind passende interventie bedacht worden.

In sessie 3 staat het maken van een plan van aanpak voor in de klas centraal. In sessie 4 wordt de aandacht gericht op de aanpak in overgangssituaties (tussen lessen) en in sessie 5 in vrije situaties. Als rode draad komt in elke sessie terug hoe belangrijk het is dat kind en ouders betrokken worden bij het hele proces, dus bij het ontwerpen en uitvoeren van de gedragsaanpak.

In sessie 6 komt het hanteren van emoties die leerkrachten tegenkomen bij het samenwerken met ouders en kinderen met ADHD aan bod.

'Een nieuwe koers' is zo opgezet, dat deze ingezet kan worden naast een medicamenteuze behandeling en/of naast een andere psychosociale behandeling voor ADHD. De interventie past in een multimodale GGZ behandeling; dat wil zeggen dat behandeling wordt ingezet die zich tegelijkertijd richt op het kind, de ouders en de omgeving (waaronder school). Het is dus bij voorkeur een onderdeel van een brede aanpak met daarin: medicatie, oudertraining, schoolbegeleiding en een groeps- en/of individuele behandeling van het kind.

Trainen in een groep verdient de voorkeur, omdat de leerkrachten gestimuleerd worden met oefenen, van elkaars ervaringen kunnen leren en kunnen profiteren van de feedback van ervaren psychologen/ orthopedagogen (de trainers) op hun houding bij het aansturen.

Leerkrachten kunnen ook samen met de Intern Begeleider of Zorgcoördinator van de school deelnemen, zodat de 'nieuwe koers aanpak' breder gedragen wordt binnen de school. Dit is met name binnen het middelbaar onderwijs van belang omdat kinderen daar met meerdere docenten te maken hebben. De zorgcoördinator kan de aanpak bespreken in de leerlingbespreking met het hele team en zo draagvlak creëren.

De training is zo opgezet, dat een individuele leerkracht ook gebruik kan maken van de handleiding om zelf aan de slag te gaan met het inzetten van 'Een nieuwe koers'. Zij kunnen daarbij gebruik maken van de e-health module die op dit moment (op basis van het boek 'Een nieuwe koers') ontwikkeld wordt door het Trimbos instituut.

Inhoud van de interventie

De eerste twee sessies bevatten veel psycho-educatie over ADHD. Kinderen met ADHD zijn bijvoorbeeld minder makkelijk te motiveren omdat zij minder gevoelig zijn voor beloning (Prins & Vander Oord, 2008). Dat betekent dat er een noodzaak is om

consequent vaker en expliciet te belonen met op het kind afgestemde sterke beloningen die opwegen tegen het vaak impliciet en onbedoeld belonen van ongewenst gedrag. Zonder de uitleg (psycho-educatie) over het waarom van deze noodzaak tot sterker dan gemiddeld belonen wordt er doorgaans onvoldoende of te kort beloond voor een kind met ADHD om tot gedragsverandering te komen (Dovis e.a., 2012).

Tevens wordt duidelijk gemaakt wat een training is; namelijk niet meer praten over problemen, maar oefenen en nog eens oefenen. De leerkracht kiest in de eerste sessie al een concreet doelgedrag voor het kind met ADHD om mee aan de slag te gaan in observaties en huiswerk (waaronder het bespreken van dit concrete gedrag met ouders, zodat zij weten waar de leerkracht op gaat sturen). Ook wordt de rode draad geïntroduceerd, waarin de leerkracht wordt uitgedaagd om zijn/haar eigen gedrag kritisch te beschouwen onder andere waar het 'samenwerking zoeken met ouders' betreft. Zo wordt er bijvoorbeeld openlijk gevraagd elkaar feedback te geven op een (nagespeelde) leerkracht-leerling interactie of een nagespeeld ouder gesprek. De trainers geven daarna handvatten en tips voor verbetering van de communicatie. In samenspraak met ouders en kind wordt definitief vastgesteld welk doelgedrag beloond gaat worden. De leerkracht registreert en belooft direct, de ouders ondersteunen de interventie met aandacht en het thuis belonen van het gedrag op langere termijn.

Het huiswerk kan ook een observatieopdracht zijn van de in de klas geboden structuur in combinatie met het storend gedrag van het kind met ADHD. Uit de gedragsanalyse van Piet kan bijvoorbeeld komen dat hij de taak niet overziet en dus bij voorbaat al niet begint. Dan is de taak opdelen, aan juf laten zien zodat ze tussendoor kan belonen, aan de orde. Voor Jan blijkt het opdelen juist niet goed te werken; hij raakt geïrriteerd als hij steeds langs andere kinderen naar de juf moet lopen en gaat klieren. Voor het overzicht is Jan meer gebaat bij alle opdrachten op een apart blad. Hij mag zelf een sticker plakken als hij klaar is met het blad.

In de sessies 3,4 en 5 worden aanpassingen besproken in respectievelijk taaksituaties, overgangssituaties en vrije situaties. Daarbij wordt gebruik gemaakt van het " Situatie-Gedrag-Gevolg" (S-G-G) schema. In dit schema wordt expliciet verwoord wat het probleemgedrag is en wat dit gedrag beïnvloedt. Van daaruit wordt vervolgens afgeleid wat het gewenste gedrag is en wat er voor dit kind nodig is om dat te gaan vertonen, welke positieve gevolgen gewenst gedrag heeft en tevens wordt bedacht welke negatieve gevolgen ongewenst gedrag moet gaan krijgen. De aanpak van de leerkracht wordt daarmee helder, concreet en voorspelbaar. Met een uitgewerkt S-G-G schema kan de leerkracht het gesprek aangaan met kind en ouders om draagvlak te creëren voor de aanpak en hen te betrekken in het uitvoeren van beloningen en het (indien nodig) ondersteunen van sancties.

De manier waarop de leerkracht zich opstelt en communiceert is de rode draad in de training. De leerkracht krijgt gedurende alle sessies feedback en tips en kan daarmee als huiswerk weer oefenen. Dat kan bijvoorbeeld met een opdracht waarbij hij met ouders een regel of een beloning vaststelt voor een kind. Leerkrachten gaan merken dat een aanpak die iedereen ziet zitten en waar school en ouders beiden op toezien meer kans van slagen heeft.

In de laatste sessie wordt nogmaals ingegaan op emotionele belemmeringen van de leerkracht die een strakke uitvoering van een gedragsaansturing in de weg staan. In die sessie wordt uitleg gegeven over en erkenning aan het feit dat omgaan met kinderen met ADHD en het samenwerken met ouders van de leerkracht veel geduld en een professionele houding vraagt. Zij leren hoe zij met behulp van technieken uit de RET (rationeel emotieve therapie) hun emoties kunnen hanteren. De RET aanpak sluit aan bij het gebruik van het S-G-G-schema; beiden zijn gebaseerd op principes uit de leertheorie.

6. Materialen en links

- Boek met Nederlandse handleiding:

Hinfelaar, M.L. & Brink ten, E.L. (2012). Een nieuwe koers; effectieve aansturing voor kinderen met ADHD in het (basis- en voortgezet) onderwijs. Amsterdam, Pearson.

- E-health module: in ontwikkeling bij het Trimbos instituut

Contactpersoon: drs. P. Van Splunteren.

7. Verantwoording van de doelen, de doelgroep en de aanpak

Kinderen met ADHD vallen op in de klas door hun impulsieve en drukke gedrag en door hun concentratieproblemen. Veel kinderen met ADHD hebben een slechte werkhouding, dat wil zeggen dat zij hun werk niet af krijgen binnen de tijd, ze minder gemakkelijk gemotiveerd zijn, snel afgeleid zijn en storend aanwezig zijn in de les. Daarnaast hebben zij vaker ruzie met andere kinderen en botsen zij meer met leerkrachten dan hun leeftijdgenoten (DuPaul & Eckert, 1997; Van Lier e.a., 2004).

Medicatie kan helpen de scherpe kanten van dit gedrag te verminderen, maar medicatie alleen is niet altijd genoeg om hun gedrag op school en werkhouding in de klas te verbeteren.

In de nationale richtlijn voor diagnostiek en behandeling van kinderen met ADHD (Trimbos, 2005) wordt een 'multimodaal behandelaanbod' beschreven als de meest effectieve behandeling bij ADHD. Deze behandeling bestaat uit een combinatie van farmacotherapie en psychosociale interventies (Prins & Van der Oord, 2008). Een nieuwe koers is zo'n psychosociale interventie.

Behandeling met psychosociale interventies voor ADHD is gebaseerd op de veronderstelling dat ADHD een gedragsstoornis is, waarbij het vooral mis gaat bij de uitvoering van gedrag (Barkley, 2006). Kinderen met ADHD weten in principe wel wat ze

onder gegeven omstandigheden moe-ten doen, maar ze doen dit niet wanneer het nodig is. De uitvoerende functies, ook wel executieve functies genoemd, in de hersenen schieten tekort (Prins & Dankkaerts, 2006). In een schoolsituatie kunnen bepaalde tekorten gecompenseerd worden door tussenkomst van de leerkracht. Met andere woorden, leerkrachten kunnen de omgeving zodanig herorganiseren en aanpassen, dat het kind in praktijk kan brengen wat het weet dat het zou moeten doen (Prins & Danckaerts, 2006).

De behoefte aan een behandelmodule gericht op de schoolomgeving van het kind met ADHD blijkt o.a. uit onderzoek van Antrop e.a. (2002) en Brook e.a. (2000) waarin veel leerkrachten een gebrek aan kennis over ADHD rapporteren en een gevoel van tekortschieten ervaren in het begeleiden van kinderen met ADHD. Een training waarbij leerkrachten handvatten krijgen voor het effectief aansturen van probleemgedrag bij kinderen met ADHD op school kan hierin verbetering brengen.

Naast concrete handvatten vergt het effectief aansturen van kinderen met ADHD een positieve en begripvolle houding jegens het kind met ADHD, waarbij begrepen wordt dat het kind wel goed wil doen op school, maar niet tot een passende uitvoering van zijn gedrag komt. Daarom start de training met psycho-educatie over ADHD. De gedachte achter psycho-educatie is dat wanneer ouders en/of leerkrachten worden voorgelicht over wat ADHD precies is, waar het door veroorzaakt wordt en hoe men er het beste mee kan omgaan, dit ervoor zorgt dat men meer begrip heeft voor het kind en realistische verwachtingen heeft van wat de behandeling kan bereiken, (Foolen, 2012). Wanneer men een kind helpt om zich minder druk en impulsief te gedragen en zich beter te concentreren, verbeteren ook het zelfbeeld van het kind, de schoolprestaties en de sociale vaardigheden, (Foolen, 2012).

De training is gericht op leerkrachten die leren om in hun aansturing van kinderen met ADHD en in het vormgeven van samenwerking met ouders gebruik te maken van bepaalde concepten en principes. De principes in 'Een nieuwe koers' zijn afkomstig uit de gedragstherapie, de cognitieve gedragstherapie en de systeemtherapie. Het S-G-G-schema komt uit de gedragstherapie en is gebaseerd op het klassieke- en operante conditioneren (contingentie management). De psycho-educatie en technieken uit de Rationeel Emotieve Therapie zijn gebaseerd op een uitbreiding van de leertheorie met de elementen 'gedachten' en 'gevoel' die mede gedrag bepalen. Dit behoort tot de tweede generatie gedragstherapie, namelijk de cognitieve gedragstherapie. Het creëren van draagvlak voor een interventie door het betrekken van ouders (en/of collega docenten) is gebaseerd op de systeemtheorie, waarin de kracht van de interacties tussen mensen wordt aangeboord om tot samenwerking en beïnvloeding van gedrag te komen.

Dat leerkrachten een verschil kunnen maken in het naar boven halen van het beste in een kind wordt nog eens onderstreept en onderbouwd met onderzoek (Verschuieren, 2009).

Al met al kunnen leerkrachten, in samenspraak met ouders, een belangrijke bijdrage leveren aan een toename van gewenst gedrag op school en een betere werkhouding bij kinderen met ADHD. Belangrijk is dat de leerkracht ouders betreft bij het bedenken van de aansturing en het belonen van het gewenste gedrag. Ouders weten immers welke beloning sterk genoeg is voor hun kind en samen met de leerkracht kunnen zij het belonen veel langer volhouden.

In de leerkrachttraining 'Een nieuwe koers' kan de leerkracht door toegenomen kennis en feedback van de trainers zijn/haar professionele houding ontwikkelen. Daarnaast is trainen de beste manier om het effectief aansturen van gedrag en het bevorderen van de werkhouding aan te leren. De leerkrachten kunnen namelijk de theorie direct in praktijk brengen bij hun leerling met ADHD en oefenen met het betrekken en samenwerken met ouders.

De leerkracht leert in de training om ouders vroegtijdig uit te nodigen voor samenwerking en bij voorkeur met ouders en kind samen een concreet doelgedrag af te spreken waaraan op school gewerkt gaat worden. Vervolgens denken ouders mee over het 'hoe sterk' en 'wanneer' belonen en versterken ze de gehele interventie door thuis het gewenste gedrag op school nogmaals te belonen. De leerkracht observeert het doelgedrag op school en noteert de punten die verdiend worden. Ouders belonen thuis (met aandacht en een privilege of iets dergelijks) de punten die de leerkracht op school heeft gegeven. Het kind met ADHD kan laten zien dat het profiteert van de geboden aanpak en baat heeft bij de samenwerking tussen school en ouders doordat het vaker doet wat verwacht wordt in gedrag en werkhouding. Er is minder ruimte om ouders en school tegenover elkaar uit te spelen of te diskwalificeren.

Oefenen en het maken van gerichte huiswerkopdrachten vormen de essentie van trainen en een training is daarmee anders dan een cursus, waarin men zich over het algemeen beperkt tot de theorie. Leerkrachten kunnen in de training hun ervaringen en de moeilijkheden die ze in de praktijk tegenkomen gelijk in de sessie daarop bespreken.

Als kinderen gedrags- en werkhoudingsproblemen hebben op school worden meestal de ouders aangesproken op het gedrag van hun kind. Het niet goed functioneren op school van een kind is dus een belasting voor ouders. Hulp aan kinderen op school uitgevoerd door de leerkracht, waar ouders bij worden betrokken, kan dan een uitkomst zijn. Op tijd bijsturen helpt om erger te voorkomen (Ten Brink, 2003).

De aanpak binnen de training 'Een nieuwe koers' werd getoetst aan de in 2005 in Nederland verschenen, Multidisciplinaire Richtlijn ADHD (Trimbos, 2005). Bij het ontwikkelen van deze richtlijn waren ook ouders betrokken middels de participatie van oudervereniging Balans.

Met betrekking tot de aansturing van kinderen met ADHD op school kwamen in deze Richtlijn de volgende elementen als werkzaam naar voren:

- psycho-educatie voor de leerkracht,
- het aanbrengen van structuur,
- voorwaarden scheppen voor een optimale leeromgeving,
- het ontwerpen en uitvoeren van individuele beloningsprogramma's,
- het geven van effectieve instructies,
- het negeren van ongewenst gedrag,
- het toepassen van een time out,
- het zorgen voor een goede afstemming tussen thuis en school.

Deze elementen met een gunstige uitwerking op ADHD gedrag, op werkhouding en taakgericht gedrag zijn opgenomen in 'Een nieuwe koers'.

Het laatste element, het zorg dragen voor een goede afstemming tussen ouders en school loopt als rode draad door de training. Uit ervaring met het trainen van ouders in het omgaan met kinderen met ADHD is duidelijk geworden dat het succes of falen van een gedragsinterventie sterk samenhangt met de betrokkenheid, de intentie en overtuiging waarmee de interventie wordt ingezet, uitgevoerd en geëvalueerd. Het erkennen van de belangen van alle betrokkenen en het zorg dragen voor goede onderlinge relaties (door de leerkracht) tussen de leerkracht zelf en ouders en kind vormt de basis voor het succesvol inzetten van een gedragstherapeutische interventie. Vandaar dat het systeemdenken als rode draad is toegevoegd aan de gedragstherapeutische aanpak in het bieden van een effectieve aansturing.

'Een nieuwe koers' heeft niet de pretentie alle problemen van kinderen met ADHD op school op te lossen. De aanpak op school kan wel een belangrijke schakel zijn in het geheel van oplossingen zoals eerder bleek uit het oudertrainingsprogramma 'Pubers met ADHD' (ten Brink, 2003, p.12).

8. Samenvatting van de onderbouwing

De interventie 'Een nieuwe koers' is een groepstraining voor leerkrachten in het basis- en voortgezet (speciaal) onderwijs met kinderen (6-16 jaar) in de klas met (alle subtypen van) de diagnose ADHD. De interventie beoogt het gedrag en de werkhouding van de kinderen te verbeteren door de kennis en vaardigheden van de leerkrachten te vergroten en door hen een passende houding aan te leren met betrekking tot het aansturen van ADHD gerelateerd gedrag. Er wordt daarbij gebruik gemaakt van principes uit de cognitieve gedragstherapie en de systeemtherapie en intensief samengewerkt met ouders, kinderen en jongeren en/of andere betrokkenen.

9. Randvoorwaarden voor uitvoering en kwaliteitsbewaking

Eisen ten aanzien van opleiding

De trainer is minimaal afgestudeerd als psycholoog of orthopedagoog en heeft 5 jaar werkervaring bij een schoolbegeleidingsdienst, een onderwijsinstelling of in de jeugd GGZ. Bij voorkeur heeft de trainer een brede vervolgonopleiding als GZ-psycholoog.

Certificering bestaat dan uit de BIG registratie als GZ psycholoog.

De trainer maakt gebruik van de handleiding zoals beschreven in het boek "Een nieuwe koers" en heeft desgewenst een train-de-trainers cursus van twee dagen gevolgd bij de GITP-PAO. De GITP-PAO verzorgt sinds drie jaar in Utrecht (of in company) een train-de-trainers cursus voor psychologen en pedagogen. Deze cursus wordt jaarlijks gegeven door één van de schrijvers van de handleiding. De cursus is niet verplicht maar wordt aangeraden om goed ingewerkt te worden als trainer van leerkrachten als onderdeel van een multimodaal behandelaanbod ADHD.

Protocol / handleiding

Er is een boek met Nederlandse handleiding genaamd "Een nieuwe koers".

De GITP-PAO cursus heet: ADHD aanpakken op school.

GZ-psychologen die de cursus gevolgd hebben geven aan dat zij in staat zijn om leerkrachten individueel of in een groep te begeleiden en zich de methodiek van 'Een nieuwe koers' eigen te maken.

Eisen ten aanzien van kwaliteitsbewaking

De kwaliteit van de interventie wordt na de training van een willekeurige leerkracht in Nederland niet verder beoordeeld en/of bewaakt. Het precies en met een juiste professionele houding (consistent, contentieus en begripvol) uitvoeren van de interventie wordt overgelaten aan de leerkracht en de deskundigen verbonden aan de school.

Vanuit de samenwerking met ouders en collega's of vanuit de daartoe beschikbare begeleiding op school kan de leerkracht feedback verwachten op zijn of haar uitvoering van de interventie.

Eisen ten aanzien van de persoon van de trainer zijn nodig omdat de trainer anders de systemische onderbouwing van de interventie en het ontwikkelen van een professionele houding bij de leerkracht onvoldoende kan waarborgen. In de praktijk zullen trainingen worden aangeboden die vallen onder verantwoordelijkheid van een school, een onderwijsinstelling of een

jeugd GGZ instelling. Of daarbij bovengenoemde eisen worden nageleefd is voor de ontwikkelaars van de training niet precies na te gaan, tenzij zij een terugkoppeling krijgen of zelf betrokken worden.

Kosten

Er zijn in principe geen andere kosten aan de interventie verbonden dan de aanschaf van de Nederlandse handleiding. Deze is verkrijgbaar in de boekhandel voor 25 euro.

Kosten voor een train-de-trainer cursus zijn afhankelijk van de setting (individueel of in company).

Actuele prijzen bij de GITP-PAO zijn te vinden op de website www.gitp.nl De prijzen voor 2012 zijn 725 euro bij individuele inschrijving en 475 euro voor een in company training.

10. Onderzoek naar de uitvoering van de interventies

Er is geen onderzoek gedaan naar de uitvoering van de interventie.

Wel is tijdens een Nederlandse effectstudie een inventarisatie gedaan van de tevredenheid van de deelnemende leerkrachten.

Deze gaven aan vooral tevreden te zijn met de concrete handvatten in de training en het onderling kunnen uitwisselen van knelpunten bij het uitvoeren van aangeleerde vaardigheden.

11. Nederlandse effectstudies

Studies naar de effectiviteit van de interventie in Nederland

Doel, type onderzoek en methode

In de schooljaren '05/06 en '06/07 is quasi-experimenteel onderzoek gedaan in het basisonderwijs naar het behandel­effect van de groepstraining voor leerkrachten in het omgaan met leerlingen met ADHD (Hinfelaar et.al., 2011).

Aan het onderzoek deden 28 leerkracht-leerling koppels mee in een experimentele behandel­conditie en 25 leerkracht-leerling koppels in een wachtlijst-controle conditie. Middels een vóór- en nameting werd gekeken of er alleen verbetering optrad bij de groep die de training had gevolgd of ook bij de groep die op de wachtlijst stond. Op deze manier werd het effect van de training en het effect van tijd bekeken.

Bij het verdelen van de leerkracht-leerling koppels in de experimentele conditie en de controle­conditie werd rekening gehouden met leerkrachten die alleen mee wilden doen als zij de training in een bepaalde tijds­periode (in januari of in maart) konden volgen. Daardoor was de onderzoeksopzet niet volledig gerandomiseerd, hoewel de verdere opzet en uitvoering wel als zodanig georganiseerd waren.

De leerkrachten in de experimentele conditie werden getraind in het direct beïnvloeden van gedrag en werkhouding door middel van het ontwerpen en uitvoeren van individuele beloningsprogramma's (contingentie management). Samenwerking met ouders en een positieve professionele houding van de leerkracht waren daarbij kernthema's in de training.

De metingen werden voor en na de training verricht door middel van gedragsvragenlijsten die door de leerkrachten werden ingevuld.

Resultaten

Bij de kinderen in de experimentele conditie was sprake van een significant grotere verbetering in hun werkhouding dan bij de kinderen in de controle­conditie. De kinderen in de experimentele conditie gingen ook significant vooruit op specifiek en relevant doelgedrag dat de leerkracht had vastgesteld aan het begin van de training en wat werd gemeten met wekelijkse rapportagekaarten.

Bij de leerkrachten in de experimentele conditie werd een positief effect (significante vergroting) gevonden ten aanzien van hun ervaren competentie. Ze voelden zich beter in staat na de training om het gedrag van het kind met ADHD aan te sturen. Dit is mogelijk toe te schrijven aan de snelle gedragsverbetering die de leerlingen tijdens de training lieten zien op de wekelijkse rapportagekaart en aan de aandacht die in de training werd besteed aan de houding van de leerkracht tijdens het uitvoeren van interventies.

Gedurende de hele training ontvingen de leerkrachten veelvuldig specifieke feedback op hun houding. Concreet betekende dit, dat zij in rollenspel gedrag konden laten zien met meer congruentie tussen toon en inhoud van de gedragsinstructie en waarbij de boodschap kort, eenduidig, en stimulerend was. Zo werden zij zich steeds meer bewust van hun manier van aansturing geven en het effect daarvan op hun leerling met ADHD en diens ouders.

Samenvatting Nederlandse effectstudies

Auteurs: Hinfelaar, M.L., Verheijden, A.E. & Prins, P.J.M.

Jaar: 2011

Onderzoekstype: quasi-experimenteel design.

Belangrijkste resultaten: bij de kinderen met ADHD verbeterde hun werkhouding significant; bij de leerkrachten was er een significante vergroting van de ervaren competentie ten aanzien van het omgaan met kinderen met ADHD.

Bewijskracht van het onderzoek: vrij sterk

Resultaten effectiviteit: enkele positieve resultaten

12. Buitenlandse effectstudies

Niet bekend

13. Uitvoering van de interventies

De locatie waar de interventie dient te worden uitgevoerd is niet aangegeven.
Er zijn geen gegevens over de uitvoerende organisatie bekend.

14. Overeenkomsten met andere interventies

Niet bekend

15. Lijst met aangehaalde literatuur

Antrop, I., Roeyers, H., Oosterlaan, J., & Van Oost, P. (2002). Agreement between parent and teacher ratings of disruptive behaviour disorders in children with clinically diagnosed adhd. *Journal of Psychopathology and Behavioural Assessment*, 24, 67-73.

Barkley, R. A. (2006). *Attention Deficit Hyperactivity Disorder: A handbook for diagnosis and treatment* (3rd edition). New York: Guilford Press.

Brink, E.L. ten (2003). *Pubers met ADHD, een ouder-trainingprogramma*. Swets & Zeitlinger B.V., Lisse.

Brook, U., Waternberg, N., & Geva, D. (2000). Attitude and knowledge of attention deficit hyperactivity disorder and learning disability among high school teachers. *Patient Education and Counselling*, 40, 247-252.

Dovis, S., van der Oord, S., Wiers, R.W., & Prins, P.J. (2012). Can motivation normalize working memory and task persistence in children with attention deficit/hyperactivity disorder. The effects of money and computer-gaming. *Journal of Abnormal Child Psychology* 40 (5), 669-681.

DuPaul, G.J. & Eckert, T.L. (1997). The effects of school-based interventions for attention deficit hyperactivity disorder: a meta-analysis. *School Psychological Review*, 38, 5-37.

Foolen, N (2012). *Wat werkt bij jeugdigen met ADHD? Databank effectieve jeugd-interventies: ADHD*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut. www.nji.nl

Hinfelaar, M.L., Verheijden, A.E. & Prins, P.J.M. (2011) ADHD, wat kan de juf ermee? Een onderzoek naar de effectiviteit van een leerkrachtraining. *Kind en Adolescent* 32 (2), p.66-83.

Hinfelaar, M.L. & Brink ten, E.L. (2012). *Een nieuwe koers; effectieve aansturing voor kinderen met ADHD in het (basis- en voortgezet) onderwijs*. Amsterdam, Pearson.

Landelijke Stuurgroep Multidisciplinaire Richtlijnontwikkeling in de GGZ : Multi-disciplinaire richtlijn ADHD (2005). *Richtlijn voor diagnostiek en behandeling van ADHD bij kinderen en jeugdigen*. Utrecht: Trimbos-instituut. www.ggzrichtlijnen.nl

Van Lier, P. A. C., Van der Sar, R. M., Muthen, B. O., & Crijnen, A. A. M. (2004). Preventing disruptive behaviour in elementary schoolchildren: Impact of a universal classroom-based intervention. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 72, 467-478.

Prins, P.J.M. & Danckaerts, M. (2006). Aandachtsstoornissen. In: W. Vandereycken, P. Emmelkamp, & C. Hoogduin (red.). *Handboek Psychopathologie. Deel II Klinische praktijk, hoofdstuk 24*. Houten: Bohn Stafleu VanLoghem

Prins, P. J. M., & Van der Oord, S. (2008). Stoornissen in de aandacht en impulsregulatie. In P. J. M. Prins & C. Braet (Eds.), *Handboek klinische ontwikkelingspsychologie, (deel II, hst 13)*. Houten: Bohn Stafleu VanLoghem.

Verschueren, K. (2009). Leraren maken een verschil. Collum in opmerkelijk. *Kind & Adolescent* 30 (3), p.197-199.

Samenwerking erkenningstraject

Het erkenningstraject wordt in samenwerking uitgevoerd door het Nederlands Jeugdinstituut (NJI), het RIVM Centrum Gezond Leven (CGL), het Nederlands Centrum Jeugdgezondheid (NCJ), het Nederlands Instituut voor Sport en Bewegen (NISB) en MOVISIE. Door samen te werken aan het beoordelen van interventies volgens eenduidige criteria streven wij naar kwaliteitsverbetering in de betrokken werkvelden.

